

Valaisua *aisti* ja *aistin* sanojen kirjallisen käytön alkuvaiheisiin

I

Sivistyskielen historiallisen sanakirjan tekijälle ns. ensiesiintymien toteaminen on varsin tähdellistä mm. siksi, että hänen sanakirjansa päätarkoituksia on kunkin kirjakielen sanan käyttövaiheiden selvittely, ja luonnollisin lähtökohta on tällöin sanan vanhin historiallisesti todettava esiintymä. Ensiarvoisen tärkeätä kirjakielen omalta kannalta on ns. uudissanonjen, so. sivistyksen erikoiskäsitteiden ilmaisimiksi tietoisesti seipitettyjen tai siirrettyjen sanojen ensimmäisen käyttötapauksen toteaminen, mutta myös kirjallisuutta vanhempien perinnäisvarojen kirjalliseen julkisuuteen tulon osoittaminen on etenkin tyylintutkimuksen ja kirjakielen yleiskehitykseen eri aikoina kohdistuneiden murrevaikutusten määrittämisen vuoksi edelliseen tasaveroisena rinnastuva tehtävä. Tietenkään tutkija ei saa sekoittaa myöhäisenkään tulokasan sanan ensiesiintymää sanan syntyyn, jonka selville saamiseen on käytettävä muitakin keinoja. Tästä riippumatta useat etymologistenkin sanakirjojen tekijät ovat pitäneet tapanaan mahdollisuuksien mukaan huomauttaa sanojen kirjallisen käytön alkamisajasta.

Otsikon ilmaisemaan aiheeseen siirtyäkseni tunnustan, että minua on vaivannut tieto, että tähän mennessä annettu kuva *aisti* ja *aistin* sanojen näkyviin tulosta on ollut puutteellinen. Olen itse osaltani syyllistynyt tämän seikan epätarkkaan esittämiseen. V. 1924 A. V. Koskimies mainitsi SUST 52 106 monikkomuotoisen *aistimet* Reinh. v. Beckerin ensimmäisiin uudissanoihin kuuluvana (Turun Viikko-Sanomät 1820). Mahdollisesti hän ei artikkelia kirjoittaessaan muistanut, mihin hänen Gananderin hyvänä tuntijana aikoinaan oli täytynyt tutustua: Gananderin sanakirjan käsikirjoituksessa tästä sanasta annettuja tietoja. Toisaalta taas, kun allekirjoittaneen kirjassessa Vanha kirjasuomi s. 78 ja Lauri Hakulisella SKRK II 127 esiintyy Koskimiehen mukainen käsitys Beckerin osuudesta, on ollut kysymys harkitusta Gananderin mainitsematta jättämisestä, valitettavasti syytä tähdentämättä. Ainakin omalla kohdallani se on johtunut siitä, että tuonkertainen tehtäväni oli esitellä varsinaiseen suomenkieliseen tekstiin otettua uutta sanastoa, jommoista sanan esiin-

tyminen Gananderin sanakirjassa ei merkinnyt (jos kohta ei Turun Viikko-Sanomienkaan 1820: 41 tapaus varsinaisesti ollut muuta kuin parenteesiin pantu selitys toisen sanan merkityksestä). Jos tähänastiset esitykset kuitenkin ovat aiheuttaneet käsityksen, että Beckeriä on pidettävä *aistimet* sanan sepittäjänä, on erehdys kerta kaikkiaan ja selvästi korjattava. Se tapahtuu yksinkertaisimmin liittämällä tähän seuraavat Gananderin käsikirjoituksen I osan sivuilta 15 b ja 37 a saatavat tiedot *aistin* pesyeestä:

aisti 'begrepp, förstånd' Bothn. Ej sillä ole aistia 'har ej sens comuns', vide *haistin*.

aistimet pl. id. 'utwärtens sinnen, sensus externi' —, vide synonyma *kalkku*, *hermut*, *hurmehet* & *astaitzen*.

aistitoin 'dum, oförståndig'. se on vasta aistitoin ihminen, som ej fattar, begriper. *aistimattomasti* 'oförnuftig' (viite II 498 b:ssä oleviin sitaatteihin Røykkeydestä ja aistimattomasti 'oförwågit, tygellöst, oförnuftig', juooe ajstimattomasti 'löper tygellöst, oförwågit').

astaimet l. *aistimet* 'utwärtens sinnen'.

Huom. lisäksi I 96 b: Ej ole haistinda sillä mjehellä, h.e. ej aistaitze 'han är dum, non percipit, non est emunctae naris', *haistimet* 'nåsbårar, nares'.

II

Kestää kauan, ennen kuin Gananderin jälkeen varsinaisesta suomenkielisestä kirjallisuudesta tavataan jompikumpi puheeksi ottamistani sanoista. Turun Viikko-Sanomien *aistimet* oli, kuten sanottu, vain toisen sanan, *huomaimet*, synonyyminen selitys. Tässä yhteydessä sivuutan kysymyksen, mistä Becker oli sanansa saanut. Renvall, joka ammensi Gananderista, lisäsi aineistoon verbin *aistia* (vrt. Gananderin *aistimattomasti*) 'empfinden, fassen, begreifen'. Tärkeä *aistimus* tuli Eurénin sanakirjaan 1860. Kirjallisuussitaattit tarjoavat aluksi suunnilleen saman kuvan kuin Gananderiin pohjautuva sanakirjaträditio. Gottlundin Otavassa I 189 on *aistimet* («heijän aistimet ovat aina olleet tarkemmat kuin heijän mielensä», nim. alkukantaisten ihmisten), I 270 *kuulo-aistimet*. Beckerin suomentamassa kouluasetuksessa 1844 on *aisti* 'luontainen tajuamiskyky' tms. Samuel Roos käyttää Maamiehen Ystävässä 1845 ja 1846 samansuuntaisesti sekä *aisti* että *aistimet* sanaa. Huom. hänen sanontansa MY 1846: 15: »Jos siis ei jalompi aistikaan vedä ihmistä huolellisesti holhomaan kotoeläimiä, niin mahtanee edes oman hyödyn into — — sen tehdä.» Hänen määritelmänsä saman vuosikerran n:ossa 36 ovat mielenkiintoiset: »A i s t i on kaiken tiedon ja taidon peräjuuri, se hallitsee meidän a i s t i m e t eli h u o m a i m e t, joilla havaitsemma sekä sen mitä sisällä ajatuksissamme tapahtuu, että myös mitä ulkopuoellamme kohtaa.» Tai: »Huomio hallitsee a i s t i m e t — — jotka a i s t i n palvelluksessa ilmoit-

tavat tällän kaikki mitä kohtaa tai mitä eteensä tulee. Tästä päättää a i s t i mitä on ja millä tavalla sen olento on, ja toiselta puolelta tehtävänsä: a i s t i on myös halujen päämies» jne. Roosin järjestelmässä kuten jo Gananderin tulkinnassa ihmisen *aisti* on yksi ja jakamaton, *aistimia* on viisi, *ulkoistimia* ovat silmät, korvat, sieraimet, kieli ja suulaki sekä iho.

Vielä Lönnrotin Tulkissa 1847 *aisti* on 'tankeförmåga, die Denkkraft', *aistin* (huom. yksikkö!) 'sinne, der Sinn'. Vasta Europaeuksen sanakirjasta 1853 alkaa nykyisenlainen tulkinta, jonka mukaan *aistit* ja *aistimet* kohdistuvat saman sieluntoiminnan eri puoliin, erilaisiin aistimiskykyihin ja niitä vastaviin elimiin.

III

Lähdettäessä etsimään lähteitä, joista *aistin* pesye on saapunut kirjasuomeen, kohdistuu huomio luonnollisesti kansankieleen. Jo Ganander viittasi pohjalaismurteeseen *aisti* sanan yhteydessä, ja myöhemminkin on päädytty käsitykseen, että pesye on kansankielistä alkuperää. Hakulinen on Vir. 1942 54 ja SKRK II 70 perustellut ajatusta, että sekä *aisti* että *aistin* ovat epäsäännöllisen äännekehityksen tietä irtautuneet *haistaa*-pesyeestä. Hänellä on Vir. mp. Mynämäen murteesta esimerkki, jossa *aistin* = hajuaisti, ja Savosta Maaningalta toinen samansuuntainen. Toisaalta Gananderin tuntema *haistin*, jonka saanee tulkita sanoin 'äly, vaisto', osoittaa selvästi, että pesyeen eri linjoilla on jo kansankielessä tapahtunut pitkälle menevää merkityksen abstrahoitumista. Seuraavassa muutama täydentävä viittaus murteisiin.

Joskus 1800:n tienoilla Gananderin käsikirjoitukseen lisäsi »laitilalainen» pitäjänsä murteesta sanan *aisto*, joka sekin sijoittuu abstraktisen kenttään, kuten näkyy esimerkkilauseesta »Kuin yskä on aistons ajanut, nijn lakka». Renvall täydensi ja täsmensi tätä sanaa koskevaa aineistoa: *aisto* (Abol.) appetitus vehementior sensualis l. ictus mentis vehemens; heftige Begierde', *ajan aistoni* 'appetitum sedo'. Sanonta (ihminen, tauti) *ajaa aistonsa* tunnetaan edelleenkin yleisesti laajahkolla lounaisella alueella, jonka rajat voidaan vetää suunnilleen Merikarvialta Hämeenkyrön ja Someron kautta Kustaviin. Siihen sisältyy 'sisäisen pakon, vaikutustarpeen, vietin, mieliteon, päähänpinttymän tms. toteuttamisen' merkitys. Voidaan myös tekeleestä tai välineestä sanoa: »Kyllä se aistonsa ajaa», so. 'kyllä se kelpaa, menettelee, tehtävänsä tekee (vaikka ei olekaan täysiarvoinen)', mutta tätä pitäisin sekundäärisenä. Lisävalaisua tarjoavat *aistopäinen* 'itsepäinen, omavaltainen, herkästi riehaantuva', joka on ilmoitettu paitsi *aiston* alueelta myös idempää Pielavedeltä ja Kuhmoniementä, *aistoilija* 'oikuttelija' Mouhij. ja *aistoollinen* 'oikkuileva' Isoltajoelta. Dos. Aulis Joki on yksityisesti kertonut tuntevansa Tampereen tienoilta sanon-

nan »aistoilla ja uumoilla» = aavistella. Lounaissuomalainen *aisto* on ilmeisesti *aisti* sanan rinnakkaisjohdos, kuten voidaan päättää mm. siitä, että sen alueen itä- ja koillispuolella on toinen, lähinnä hämäläinen alue, jossa puhutaan *aistinsa ajamisesta* 'kiukkunsa, ilkeytensä, sisunsa purkamisesta', rajapitäjinä mm. Sääksmäki, Ruovesi, Ähtäri, Saarijärvi, Korpilahti ja Sysmä. Niin *aisti* kuin *aisto* edustavat näissä tapauksissa kaksilohkoista länsisuomalaisuutta, jonka ilmaistavana on negatiivissävyinen affektilatautuma: se »ajetaan», so. puretaan, laukaistaan.

Idempänä, noin Suursaaresta Hirvensalmen ja Konginkankaan kautta Haapajärvelle vedetyn viivan vaiheilla sekä sen itä- ja koillispuolella (mm. Lemillä, Vuoleella ja Miikkulaisissa, Maaningalla, Ristijärvellä ja Kuusamossa) *aistin* kenttä on positiivisempi ja samalla teoreettisempi siihen tapaan kuin Gananderilla, Roosilla ja Lönnrotilla (1847): 'vaistomainen kyky, vainu, ymmärrys'. Varsin usein *aisti* merkitsee täällä myös hajuaisia. Tämä antaa aiheen huomauttaa erillisestä *aisto*-tapauksesta, jonka olen merkinnyt muistiin Karstulan murteesta 1944: *hajuaiso* 'kyky haistaa, tuntea hajua'. Muuten on merkille pantavaa, että *aisti* ei kansankielessä hevin esiinny monikollisena. Kuitenkin on Ahti Rytkösellä Maaningalta *äestit käv* 'aavistukset — —'. Tulee ajatelleeksi vaikutusta *vaisto* sanan merkityskentästä: 'vaisto enteili'.

Myös *aistia*, josta on saatu vain vähän luotettavia tietoja, liittyy tähän merkitysryhmään. Paltamosta ja Sotkamosta on merkitty *äestimata* 'harkitsematta', Sotkamosta, Säräisniemeltä ja Haapavedeltä vastaava adjektiivijohdannainen *aistimaton* 'harkitsematon, ajattelematon, ymmärtämätön (kiivastuksissaan varomaton, loukkaava jne.)'. Jälkimmäisen näimme jo Gananderin esimerkkien joukossa, samoin kuin sanan *aistitoin* 'dum, oförständig', jonka vastine *aistiton* on tavattu Kuhmoniemen murteesta: »Matti menee aistittomaksi kun suuttuu.»

Eräät Gananderille tuntemattomat murre sanat sivuuttaakseni lisään tähän yhteyteen varteenotettavan toteamuksen, että sanasta *aistin* murrekokoelmat sisältävät kovin niukasti aitoa ainesta. Ne esittävät melkein yksinomaan sekundääristä kouluviisautta viidestä aistista ja niitä vastaavista aistimista. Huomattakoon kuitenkin sentapaiset kuin Pielisensuun esimerkki »On sillä hyvä aistin, se oppii vaikka mitä» tai maaninkalainen »Lampaalla ei out tarkkoo aistinta» (hajuaisia, vainua). Näissä *aistin* merkitsee siis samaa kuin *aisti* yleensä itämurteissa. Ristijärveläisten *aisti* ja *aistin*-toteamustensa väliin Hakulinen onkin pannut yhtäläisyysmerkin. Miten tällaiseen on johduttu, jäänee osoittamatta, mutta on syytä muistuttaa, että kansankielessä esiintyvät toistensa synonyymeina mm. sanat *anti* ja *annin*, *kasti* ja *kastin*, *uisti* ja *uistin*, *luisti* ja *luistin*. Saa sen vaikutelman, ettei kansankieli ole jaksanut pitää yllä eroa *aisti* ja *aistin* sanojen merkitystehtävien välillä siellä, missä molemmat on tun-

nettu. Sillä merkitystasolla, johon nämä sanat kuuluvat, eron tekeminen edellyttäisikin jo varsin kehittynyttä käsiteanalyysia. Saman havainnon saattaa tehdä myös kansankielen *haisti* ja *haistin* sanojen suhteen. Kumpikin on merkityksessä 'hajuaisti, vainu' levinnyt laajalle länsimurteisiin, ja toistensa synonyymeiksi ne on ilmoitettu mm. Iitistä, Nurmosta ja Lapualta. Merkityksessä 'äly, ymmärrys, oivalluskyky' molemmat on kirjoitettu muistiin ainakin Jout-sasta. Mielenkiintoinen on monikollinen »(hyvät) haistimet», jonka eri tiedonantajat eri puolilta Satakuntaa, Hämettä, Savoaa, Karjalaa ja Kainuuta tulkitsevat yksikkömuotoisin vastinein '(hyvä) hajuaisti, vainu, vaisto'. Monikollisuuden aiheuttajana näyttää yleensä olleen primäärinen sierainten (NB Gananderin 'nares'), erään tiedonannon mukaan (Hattulasta) myös kissan tuntokarvojen mielikuva.

IV

Murretiedot riittäisivät täysin tyydyttävästi selittämään Gananderin tuntemaan *aisti*-pesyeen ainekset, vaikka täytyykin myöntää, että *aistimet* 'utwärtens sinnen, sensus externi', jota päällisiksi koristaa kreikkalainen etymologia *Αἰσθησις* & *αἰσθανομαι* latinaisine selityksineen 'sensu externo percipere, metaphoricè transfertur ad mentem, significans, interiori sensu percipere & intelligere', panee epäilemään oppineen tulkitsijan jälkimuovailua. Juuri tämä on saanut minut toistuvasti kysymään, onko Gananderin ulottuvilla sittenkin kenties ollut jokin tähän asti huomaamatta jäänyt teksti, kirjallinen lisäaihe. Nyt uskon saaneeni vastauksen.

Huomasin äskettäin yllätyksekseni omistavani sellaisen 1777-vuodelta peräisin olevan painotuotteen, josta ei ollut paremmin mainintaa Pippingin »Luettelossa Suomeksi präntätyistä kirjoista» kuin viitettä Vaseniuksen suppeammassa esityksessä »Suomalainen kirjallisuus 1544—1877». Kysymyksessä oli erään Andreas Elgfothin suomentaman ja jo v. 1763 ensi kerran Turussa painetun »Doct. Joh. Philip Freseniuxen Rippi- ja HERran Ehtollisen-Kirjan» Turussa mainittuna vuonna ilmestynyt painos, josta nimilehdessä sanotaan, että se on »nyt toistamiseen, parattuna ja Suomen kielen puheen parren jälkeen paremmin ojettuna Präntin kautta ulosannettu». Pippingin luettelon n:o 1044 tuntee 1763-vuoden painoksen lisäksi vain

- a. Tukholmassa 1774 ja
- b. Tukholmassa 1777 sekä
- c. Turussa 1843 ja d. Helsingissä 1852 ilmestyneet painokset.

Tässä puheeksi ottamani on vasta Vaseniuksen luettelon ilmestymisen jälkeen saatu Helsingin tieteellisiin kirjastoihin, mahdollisesti muihinkin julkisiin kokoelmiin. Se sijoittuu aikajärjestyksessä joko kolmanneksi tai neljänneksi

painokseksi samana vuonna Tukholmassa julkaistun rinnalle. Otaksun, että tätä J. C. Frenckellin painattamaa laitosta on myyty vähemmän kuin tukholmalaisia, joten suurin osa painosta on tuhoutunut Turun palossa. Se on kuitenkin sikäli aivan erikoisasemassa, että samalla kun kaikki muut painokset noudattavat sana sanalta ja tavu tavulta uskollisesti ensimmäisen painoksen käännösasua, tämä 1777-vuoden turkulainen on ainoa varsinaisesti »parattu» ja kielellisesti »ojettu» laitos. Sitä olisi aihetta tämän johdosta tarkemmin kuvata, mutta tämänkertaisen tehtäväni vuoksi pidän asianmukaisempana rajoittua niihin toteamuksiin, jotka johtuvat varsinaisesta tarkasteluni kohteesta.

Juuri *aistimet* sanan esiintyminen on tämän harvinaisehkon painotuotteen tärkein piirre. Asetan seuraavassa turkulaisesta 1777:n painoksesta (**B**) poimimieni tapausten rinnalle 1763-vuoden painoksen (**A**) sekä Elgfothin työn pohjana olleen ruotsalaisen käännöksen (**R**, ruotsintaja Olof Rönigh, käytävissä on ollut vain myöhempi, 1781-vuoden painos) vastaavat kohdat:

1. **B** 6: paljo enämmin meille syy on, kiittä händä sydämmestä, että Hän heikkoudeemme jälken niin wiisaasti itzens sowitta, ja runsaalla rakkaudella ulkonaisten *a i s t i n d e m m e* awuxi tulee.

A 6: meillä paljo enämmin on syy, kijttä händä sydämmestä, että hän meidän heicoudeemme jälken nijn wijsasti sowitta itzensä, ja tule nijn runsalla rackaudella meidän ulkonaisten *e t e e n a s e t u s t e m* awuxi.

R 6: — — at Han — — kommer wåra sinliga förestålingar så kärleksrikt til hjelp.

2. **B** 34: Sitälikin pitä hänen wisu waari ottaman sielun taipumisista — —, poispoikkemisista ajatuxisa puheisa, *a i s t i n d e n s* ja ruumins jäsenden käytöxistä [sic pro käytöxisä], ja koko elämäsä.

A 34: Sitälikin pitä hänen wisun waarin ottaman sielun taipumisista — —, poispoikkemisesta ajatuxisa puheisa, nijden *u l c o n a i s t e n m i e l d e n* ja ruumin jäsenden harjoituxesa, ja coco elämäsä.

R 31: Thernäst måste han gifwa noga akt på — — afwikelserna i tankar, i ord, i the utwärtens sinnens och kroppsens lemmars bruk — —.

3. **B** 143—144: Ensisti, ylösousewat sydämen pahat ajatuxet ei niin äckiä ja yhtä haawaa, waan niin wähittäin, koska ne taicka sisällisten keskustelemisten kautta eli ulkonaisten *a i s t i n d e n* kautta tulewat edes haukutelluxi.

A 143—144: Ensisti, ylösousewat sydämen pahat ajatuxet ei nijn äckiä ja yhtä haawaa, waan nijn wähittäin, cosca ne taicka sisällisten keskustelemisten cautta eli ulkonaisten *m i e l d e n* cautta tulewat edes haucutelluxi.

R 133: Först upkomma icke hjertats onda tankar så hastigt och på en gång, utan så småningom, tå the antingen genom inwärtets öfwerläggningar, eller igenom the utwärtets s i n n e n blifwa framlockade.

4. **B** 156: hän tulee pensiäxi, ja hitaus hywään saa woiton, ellei hän walwo mielsä liikutusten ja niiden ulkonaisten aistindensa ylitze, jonga kautta mielen liikutuxet enimitten tulewat kehoitetuxi.

A 156: hän tule pensiäxi, ja hitaus hywään ottaa ylikäden, jos ei hän walwo hänen mielsä liikutusten ja niiden ulkonaisten mielen ylitze, jonga kautta mielen liikutuxet enimitten tulewat kehoitetuxi.

R 144: blifwer hon ljum och trögheten til thet goda tager öfwerhand. Wakar hon icke öfwer sina affecter, och the utwärtets s i n n e n, hwari-genom affecterna som mäst upröras.

5. **B** 178: Sisut ihmisesä owat niinkuin pakuri, ja aistimet andawat tulen siihen.

A 178: Mielen liikutuxet owat niinuin yxi pakuri, ja ne ulkonaiset mielet andawat tulen siihen.

R 164: Affecterna äro såsom et tunder, och the utwärtets s i n n e n gifwa elden thertil.

Erikseen mainittava on seuraava, jossa näköjään esiintyy *aisti*:

6. **B** 300: Meidän aistimme näkewät, maistawat ja tundewat paljan leiwän ja wiinan.

A 300: Meidän ulkonaiset mielemme näkewät, maistawat ja tundewat paljan leiwän ja wijnan.

R 288: Wåra utwärtets s i n n e n se, smaka och befinna slätt bröd och win.

Tässä epäilen **B**:n tehneen painovirheen: *aistimme* pro *aistimemme*. **B**:ssä painovirheitä on hyvin paljon (teoksen lopussa oleva 22 virheen oikaisuluettelo tuskin sisältää kolmatta osaa). Tämän tapauksen lähellä on toinenkin esi-merkki »tavunnielaisusta»: *paimeni* pro *paimeneni*.

Esitetty vertailuaines on mielestäni **B**-painoksen kielenkorjaajan pyrintöjen valaisemiseen riittävä: missä ruotsalaisessa alkutekstissä on ollut (*the*) *utwärtets sinnen*, siinä Elgfoth on v. 1763 käyttänyt sananmukaista käännöstä *ulkonaiset mielet*, kun taas 1777-vuoden korjaaja on pannut tämän tilalle joko pelkän *aistimet* (*aistinden* jne.) tai sanaliiton *ulkonaiset aistimet*, kerran *aistit*, ellei tämä ole painovirhe. Lisäksi Elgfoth on kerran suomentanut alkutekstin *föreställningar* muodon *eteenasetus* sanan monikolla, joka sekkin on korjauksessa vaihtunut *aistin* sanan monikoksi. Korjaajan menettely näyttää täysin johdonmukaiselta

kirjan loppupuoliskoon saakka, jossa hänen tarkkaavaisuutensa lienee herpaantunut: sivulta 364 olen todennut paikoilleen jääneen *minun ulkonaiset mieleni*, R 368 *mina utvärtes sinnen*.

Näin on käsissämme vuodelta 1777 painotuote, jossa *aistimet* viidesti (resp. neljästi ja *aistit* kerran) merkitsee 'utvärtes l. yttre sinnen', so. 'aistit'. Yhdessä tapauksessa *ulkonaiset aistimet* vastaa alkutekstin sanontaa *sinnliga föreställningar*, so. 'aistimukselliset mielikuvat, aistihavainnot', mutta tämän perusteella sitä ei ole syytä panna eri asemaan kuin ensin mainittuja. Esimerkit ovat 9 vuotta aikaisempaa kirjallista perua kuin Gananderin sanakirja ja ne ovat hyvinkin voineet välittää *aistimet* sanan Gananderin käsikirjoitukseen. Varsinaisten tekstisitaattien puuttuminen sanakirjasta jättää päättelyn kuitenkin epävarmaksi.

Mutta miten *aistimet* on joutunut Elgfothin suomennoksen toiseen kotimaiseen painokseen? Luulen voivani vastata: Elgfothin omasta toimesta.

Paitsi kyseistä Freseniuksen »Rippi- ja HERran Ehtoollisen-Kirjaa» Elgfoth suomensi ja v. 1768 julkaisi saman saksalaisen teologin postillasta erillisen saarnan, jonka evankeliumin teksti viisaista ja tyhmistä neitseistä oli sijoitettu luettavaksi 27. sunnuntaina kolminaisuudenpäivästä, ks. Pippingin N:o 1192. Sen esipuheesta lainattakoon tähän seuraava retorinen katkelma:

Kuinga paljo tulee meidän tietomme täsä elämäsä pimitetyxi sildä pimeydeldä, joka synnistä uloswuotaa, ja josta nijsä uskowaisisa wielä myös joku jätös jäljille jäänyt on? — — kuinga paljon tulee se luulon ja ulkonaisten *a i s t i m i t t e n* kautta, jotka usein meidät estäwät, loukatuxi, niijn etten me juurta jaxain ajatella, ja niijn sywäldä totuutten oikiaan luondoon sisälle katzoa taida?

Tähän kappaleeseen sisältyy kirjallisuutemme toistaiseksi vanhin tunnettu *aistimet*-tapaus. Viisi vuotta ensimmäisen Fresenius-käännöksensä jälkeen Elgfoth on ensi kerran turvautunut tähän sanaan, ja yhdeksän vuotta myöhemmin antaessaan painoon tarkistetun laitoksen vanhempaa suomennostaan hän vakuuttuneena tavoittamansa sanan erinomaisuudesta toistaa sen kuudesti (resp. viidesti, jos yksi on *aisti*-tapaus). Se, että turkulaisen 1777-vuoden painoksen nimiössä käytetään sanoja »nyt toistamiseen», aivan kuin suomentaja ei tietäisi 1774-vuoden painoksesta mitään, panee kuitenkin ajattelemaan, että hän on voinut suorittaa tarkistustyönsä ainakin kolme tai neljä vuotta ennen korjatun painoksen julkisuuteen tuloa.

V

Mitä tiedetään Antti Elgfothista ja hänen mahdollisesta murteiden tunte-
muksestaan? Tavanomaisten hakuteosten maininnoista koostuu seuraava kuva.

ANDREAS ELGFOTH oli syntynyt 1725 Loimaan kappeliseurakunnassa Alastarolla, mihin hänen isänsä Olavi Elgfoth oli 1722 tullut kappalaiseksi. Äiti oli Maria Gummerus. Isän suku oli aikaisemmin parin kolmen miespolven ajan toiminut Inkerissä: isänisä Pentti (Benedictus) oli ollut Skuoritsan ja isänisän isä Olavi Tuutarin kirkkoherra. Todennäköisesti on isoviha heittänyt Olavi Pentinpojan maanpakolaisuuteen, jonka teiltä hän on päätenyt vähäisen kappelin papiksi Satakuntaan. Hän kuoli 1743. Antti oli edellisenä vuonna tullut ylioppilaaksi Turun akatemiaan ja liittynyt Satakuntalaiseen osakuntaan. Valmistuttuaan papiksi 1747 hänet määrättiin Säskylän vanhan kirkkoherran Henrik Laihianderin apulaiseksi. Hän meni Laihianderin tyttären Katrinan kanssa naimisiin, ja hänestä tuli 1755 appensa seuraaja Säskylän kirkkoherran virkaan. Hän kuoli 1784. Kirjallisen työnsä hän suoritti Säkylässä. Myös Elgfothin lanko Johan Laihiander julkaisi tuotteitaan suomeksi ja ruotiksi.

Näin näyttää *aistimet* sanan tuoneen kirjalliseen käytäntöön Ala-Satakunnassa syntynyt ja ikänsä elänyt mies, jonka isä lähimpine esipolvineen oli Inkerin säätyläissukua, mutta äiti, Maria Gummerus, oli syntynyt Loimaalla 1707 pitäjänapulaisen Antti Gummeruksen tyttärenä ja 16-vuotiaana solminut avioliiton Alastarolle vasta tulleen Olavi Elgfothin kanssa. Uskaltanee veikata yhdeksän yhtä vastaan, että kyseinen, kielellemme korvaamattomaksi käynyt sana juontaa alkunsa pikemmin Satakunnan kuin Inkerin murreaineuksista.

Yleensähan yksilö omaksuu kielitottumuksensa kasvuympäristöltään, Alastarolla syntynyt alastarolaisilta siinäkin tapauksessa, että vanhemmat tai toinen heistä olisi loitompaa muuttanut. Antti Elgfothin suomennosten kieli vahvistaa yleisen säännön, se on varsin korrektaa Lizeliuksen ajan kirjakieltä, jossa vanhaan perinteeseen sekoittuu täysin normaaleina pidettäviä satakuntalaisuuksia. Esimerkkeinä mainittakoon sellaiset *k:n* astevaihtelutapaukset kuin *ajaalla*, *ajaasa*, *Pojaan*, *aluusa*, *walijsta*, joita tapaa vallankin 1768-vuoden suomenoksesta. Tietysti on otettava lukuun mahdollisuus, että jotkin yksityiset sanat tai sanonnat voisivat olla inkeriläisperua. Kun Antin isä Olavi Elgfoth kuitenkin ilmeisesti jo lapsena on joutunut pakenemaan kotiseudultaan, tämä mahdollisuus tuntuu melko teoreettiselta. Selvimmin paikallisvärinen on edelle 5. sitaattiin sisältyvä tulustermi *pakuri*, jonka alue rajoittuu Raumalta Karjalohjan, Vihdin, Orimattilan, Padasjoen, Korpilahden, Oriveden ja Lavian kautta Eurajoelle piirrettyyn kehään: Alastaro, Loimaa ja Säskylä ovat sen vahvinta keskustaa. Tavalla tai toisella Antti Elgfoth näyttäisi löytäneen aiheen *aistimet* sanaansakin tästä ympäristöstä.

Yhtään todistuskelpoista *aistin*-tietoa ei kumminkaan ole merkitty Satakunnan tai Varsinais-Suomen alueelta. Ainoa pesyeen jäsen, jonka kuuluminen vanhastaan tämän puolen kansankieleen on varma, on *aisto* («ajaa aistonsa»),

jonka edellä tulkitsin merkitsevän ihmislouontoon sisältyviä purkautumistarpeita, esim. 'sisäistä poltetta', jopa 'viettiä' (mm. seksuaalista). Mutta Elgfothia ajatellen on otettava varteen lisäksi useasta hänen kotiseutunsa pitäjistä, mm. Pöytyältä, Vampulasta ja Kokemäeltä tunnettu kiteytymä *hyvät haistimet* '(hyvän) hajuaistin, vainun' merkityksessä. Rohkenen esittää teorian, jonka tietysti saattavat kumota uudet »löydöt», että Antti Elgfoth on itse seipittänyt vastineeksi ruotsin *utvärtes sinnen* -käsitteelle, johon teologia näyttäisi sisällyttäneen sivumielteen syntiin viettelevästä lihallisuudesta, sanan *aistimet* käyttäen tällöin ponnauduslautanaan *aisto* ja *haistimet* sanoja ja niihin sisällyttämiään aistillisen poltteen, vainun ja vaiston mielikuvia, e l l e i niin olisi ollut, että jo puhekielessä *haistimien* rinnalla on esiintynyt *aistimet*. Sointuanaologiaa olisi kenties voinut tarjota myös *astaimet*, sikäli kuin tämä sana, jonka Becker TVS 1820: 52 ilmoittaa olevan käytännössä »meren tienoissa», on todella ollut riittävän laajalti tuttu.¹

Joka tapauksessa *aistimet* sanan merkitys määräytyi Elgfothin kirjallisessa työssä alkutekstin perusteella, ja siitä oli siis luettava samaa kuin ruots. sanaliitosta *utvärtes* t. *yttre sinnen*, käsite, josta Agricola oli kolmatta sataa vuotta aikaisemmin käyttänyt sanontaa *ulkoiset tunnot* tai *taidot* (NE Widhet Tunnot Vlcoiset III 716, mine olen widhen tajtoni cautta syndij tehnyt wlcoisesti rumisa I 760, wodhata sinun woijtes meiden tajtohin I 408). Elgfothin aikalainen, Tornion murrealuetta edustava Pehr Grape kirjoitti: »rohkeus ja uskalus owat molemmat senkaltaiset asiat, joita ihminen ainoastans järjellä saatta käsittää, mutta ei silmillänsä ja selkiästi nähdä ja ulkonaaisille taidoille näyttää» (Pontoppidanin Kaunis Uskon-Speili, s. 50).

Elgfothin alulle panema sanan vaellus on kulkenut mm. seuraavien etappien kautta:

1. Elgfoth 1768 ja 1777 > Ganander 1786,
2. Elgfoth > Becker 1820,
3. Ganander (joko pelkästään tai lisäksi Elgfoth, Becker) > Renvall. Renvall teoriot (?) sanalle yksikön *aistin* 'instrumentum sensationis' ja erotti monikollisesta *aistimet* 'sensus externi' yksiköllisen lisämerkityksen 'sensus internus', jonka laajentumana hän piti merkitystä 'mens, intellectus, impressiones externas apprehendens, ordinans et dijudicans', ts. sellaista, mikä Gananderin ja vielä myöhemmin esim. Roosin mukaan kuului sanalle *aisti*, ks. edeltä.

MARTTI RAPOLA

¹ *Astaimet* sanasta ja verbistä *astaita* ks. kirjoitustani Vir. 1953 s. 113 —

Quelques précisions sur les premiers emplois littéraires des mots *aisti* et *aistin*

On n'a donné jusqu'ici qu'une image peu complète de la première apparition des mots *aisti*, *aistin* (sens, organe des sens) et *aistimet* (organes des sens, pl.) dans la langue littéraire finnoise. Dans MSFOu 52 (1924), p. 106, A. V. Koskimies mentionne le mot pluriel *aistimet* comme l'un des premiers néologismes créés par Reinh. von Becker (dans l'hebdomadaire Turun Viikko-Sanommat, 1820). Le mot se trouve toutefois déjà dans le manuscrit du dictionnaire de Ganander, où l'on voit mentionner entre autres *aisti* 'begrepp, förstånd' (intelligence) et aussi *astaimet*, *aistimet* 'utvärtes sinnen' (sens extérieurs). Renvall, qui a utilisé les matériaux de Ganander, ajouta à ce groupe, dans son dictionnaire paru en 1826, le verbe *aistia* 'empfinden, fassen, begreifen' (sentir, comprendre), et *aistimus* 'sensation' apparaît dans le dictionnaire d'Eurén en 1860.

A propos du mot *aisti* Ganander faisait déjà allusion aux patois de la Botnie. Lauri Hakulinen, Vir. 1942, p. 54, et Suomen kielen rakenne ja kehitys (Evolution et structure de la langue finnoise), II, p. 70, a avancé des preuves à l'appui de la théorie que les mots *aisti* et *aistin* se seraient détachés, par voie d'une évolution phonétique irrégulière, de la famille du mot *haistaa* 'percevoir par l'odorat'. Entre autres à Mynämäki et à Maaninka, on a *aistin* 'le sens de l'odorat', et dans le dictionnaire de Ganander on a *haistin* 'intelligence, instinct'. Entre autres à Lemi, à Vuole, à Maaninka, à Ristijärvi et à Kuusamo, le mot *aisti* a la

signification 'faculté intuitive, intuition, intellect', et aussi celle de 'sens de l'odorat'. A litti, à Nurmo et à Lapua, on a relevé *haisti* et *haistin* dans le sens 'sens de l'odorat, odorat', tandis que, à Joutseno, leur sens est 'intelligence, intellect, faculté de comprendre'.

Dans la littérature finnoise, le mot *aistimet* a été employé pour la première fois par Andreas Elgfoth, né à Loimaa en 1725 et mort en 1784 à Säkylä, où il exerçait les fonctions de doyen de la paroisse. Le mot se trouve dans sa traduction finnoise d'un sermon du théologien allemand Joh. Philip Fresenius, publiée en 1768. Plus tard, il employa encore le mot *aistimet* dans l'édition de 1777 du »Rippi- ja Herran Ehtollisen-Kirja» (Traité de la Confession et de la Communion) de Fresenius, qu'il avait également traduit. Comme, en tout cas d'après ce que l'on sait aujourd'hui, le mot *aistin* n'est connu ni à Loimaa ni à Säkylä, pas plus que dans les autres parties du Satakunta et du Varsinais-Suomi, il est possible qu'Elgfoth ait créé lui-même le mot *aistimet* afin de trouver un correspondant au suédois 'utvärtes sinnen' (sens extérieurs), prenant alors comme point de départ les mots dialectaux connus du Satakunta et du Varsinais-Suomi, *aisto* 'poussée intérieure, instinct' et *haistimet* 'sens de l'odorat (perçant), flair'. Le mot passa ensuite d'Elgfoth à Ganander et à Becker, et Renvall le prit ensuite, sans doute en premier lieu de Ganander.

MARTTI RAPOLA